DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v34i2.57

Bodó Béla*

„Tanulj meg, fiacskám, komédiázni”

A magyar-zsidó humor szerepe a birodalom, a nemzet és a zsidó közösség életében 1848 és 1921 között[1]

„Learn to Act, my Boy” The Role of Hungarian-Jewish Humor in the Life of the Empire, the Nation, and the Jewish Community between 1848 and 1921

Abstract: This short essay examines the social and political functions of Hungarian-Jewish humor between 1848 and 1921. It argues that Hungarian-Jewish humor was able to fulfill, with varying success, three important functions in this period: it helped to keep the Monarchy together, sped up the process of modernization and nation-building, and, last but not least, protected individual Jews and the Jewish community as a whole.

Keywords: Hungarian-Jewish humor, Borsszem Jankó, Kikeriki, Viennese humor, anti-semitism

A történettudományban az 1970-es évektől észlelhető kulturális fordulat az utóbbi bő tíz évben a népi és populáris kultúra felé terelte a nacionalizmussal és a Habsburg Birodalom történetével foglalkozó kutatók figyelmét. Jakub S. Beneš szerint a cseh munkások az I. világháború előtt már éppúgy a nemzet részének vallották magukat, mint a polgári társadalom tagjai. A szocialista munkások mindennapi nacionalizmusa azonban különbözött a polgárság ideológiájától: érzelmi és kulturális gyökerei a népi (paraszti) kultúráig és a populáris katolicizmusig nyúltak vissza. A szociáldemokraták a politikát *Gesamtkuntswerk*nek, összművészeti alkotásnak képzelték el: az érzelmekre apelláló dalok, versek, tüzes szónoklatok és az összetartozás érzését erősítő tömegfelvonulások ugyanúgy részét képezték a szocialista arzenálnak és kultúrának, mint Marx és Kautsky szövegei. A századforduló cseh munkásai már nem láttak ellentétet nacionalizmus, demokrácia és szocializmus

* A szerző a bonni Friedrich Wilhelm Egyetem Kelet-Európai Tanszékének egyetemi tanára. E-mail: bbodo@uni-bonn.de; ORCID: 0000-0002-7076-7982

1 A cím utalás Zerkovits Béla zsidó származású színigazgató és sanzon- és operettszerző ismert slágerére.

között: a szocialista társadalmat egy demokratikus nemzetállam keretében képzelték el, és így is próbálták megvalósítani.[2]

A populáris kultúrát nemcsak a nemzetállam, hanem a soknemzetiségű Monarchia érdekében is hadrendbe lehetett állítani. Jászi nyomdokait követve Hanák Péter[3] *A bécsi és a budapesti operett kultúrtörténeti helye* című, a kilencvenes évek végén publikált tanulmányában az operettet szintén egy ilyen, a Monarchiát összetartó erőként mutatta be.[4] Philipp Ther tavaly megjelent könyvében egy lépéssel továbbment: az osztrák történész szerint a Monarchiában nemcsak az operettek, a slágerek és a katonaindulók, hanem a komolyzene is kitapintható politikai érdekeket szolgált. A két vagy több nyelvet beszélő zeneszerzők és szövegírók a transznacionális értelmiségi hálózat részét képezték: a korai „globalisták" egyformán otthon érezték magukat Bécsben, Budapesten, Prágában és Lembergben. A szerzők a birodalmi piacra termeltek: szövegeiket könnyű volt lefordítani, vagy dalaikat eleve két nyelven írták. A közös ízlés és formanyelv az ügyes reklámozás mellett a gyakran közepes vagy éppen a gyenge minőségű operettek számára is biztosította a sikert. Tartalmukat tekintve a slágerek és az operettszövegek vagy apolitikusak voltak, vagy nyíltan támogatták az uralkodóházat, a dualista berendezkedést és a fennálló társadalmi rendet. A populáris kultúrának – és ezen belül a könnyűzenének – a dinasztia és a Monarchia egységét védő és a liberális rendszert támogató funkciója különösen a háború alatt vált mindenki számára nyilvánvalóvá.[5]

Beneš és Ther könyvéhez és Hanák esszéjéhez hasonlóan e rövid tanulmány is a populáris kultúrának, azon belül a magyar-zsidó humornak a politikai életben betöltött szerepével foglalkozik. Úgy vélem, a zsidó humor a Monarchiában – és azon belül Magyarországon – három fontos funkciót töltött be: *összetartotta* a többnemzetiségű birodalmat, *építette* a nemzetet, és *védte* a zsidó egyént és közösséget. Bár korszakunkban a humor harmadik, az egyént és közösséget védő szerepe mindvégig jelen volt, csak a háború után, a két forradalom és az ellenforradalom idején vált igazán hangsúlyossá. Az 1867 és 1890 közötti időszakban a magyar-zsidó humornak a birodalmat összetartó funkciója és a nemzetet építő és erősítő szerepe inkább kiegészítették és erősítették, mintsem gyengítették egymást. Az I. világháborút megelőző két és fél évtizedben viszont a mérleg nyelve kezdett elmozdulni a második szerep, a nacionalizmus és a nemzetépítés irányába – bár a magyar-zsidó humor, amint azt a *Borsszem Jankó* vicclap esetében látni fogjuk,

[2] Beneš, Jakub S.: *Workers and Nationalism Czech and German Social Democracy in Habsburg Austria, 1890–1918.* Oxford: Oxford University Press, 2016. 53–98.

[3] A zsidó származású Hanák Péter kalandos életéről és politikai pálfordulárairól ld. Csunderlik Péter: *Egy különleges közép-európai történész. Hanák Péter pályaképe*. Budapest: Napvilág, 2023.

[4] Hanák Péter: A bécsi és a budapesti operett kultúrtörténeti helye. *Budapesti Negyed,* 1997/16–17. 9–30.

[5] Ther, Philipp: *Der Klang der Monarchie. Eine musikalische Geschichte des Habsburgerreiches.* Berlin: Surkampf, 2025. 367–405.

még a háborút megelőző évtizedekben is hűséges maradt a dinasztiához, és továbbra is elfogadta a dualista berendezkedést.

A zsidó humor mint birodalmi tényező

Az utóbbi két évtizedben népszerű „sokarcú modernitásról” *(multiple modernity)* folytatott tudományos diszkurzus részvevői többek között arról vitatkoznak, hogy a modernizáció folyamán az addig jobbára külön életet élő zsidó kultúrát, ágenseivel együtt, egyszerűen felszívta-e a befogadó nemzetek kultúrája, vagy pedig a jövevények a megszüntetve-megőrizve elvét követve gyökeresen átalakították és a maguk képére formálták-e azt. A vita arról szól, hogy Bécs, Budapest, Prága, Pozsony, Krakkó és Lemberg kultúráját nemzeti teljesítményként, vagy egy, a zsidó – nem zsidó szimbiózis bázisán létrejött transznacionális kultúraként érdemes-e értelmezni.[6]

Az I. világháború előtt a zsidó, és azon belül a magyar-zsidó humor szerves része volt ennek az egybeolvadt, birodalmi kötődésű és transznacionális kultúrának. A zsidók midig is nyitottak voltak a szomszéd népek kultúrája iránt. A témával foglakozó kutatók azt vitatják, hogy a nyitottság és a külső hatások ellenére a zsidó humor mennyiben volt képes megőrizni eredeti arculatát. Desanka Schwara svájci történész szerint a 19. századi kelet-európai zsidó humor, az átfedések és kölcsönhatások ellenére, tartalmában továbbra is különbözött a környező népek humorától.[7] A nyelvészek és a valláskutatók viszont a formai sajátosságokra és a stílusjegyek másságára hívják fel a figyelmet.[8] Raphael Patai magyarországi születésű

---

6 Beller, Steven: *The Habsburg Monarchy 1815–1918*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 211–220.

7 Desanka Schwara svájci történész szerint a a kelet-európai viccek és anekdoták szerzői és terjesztői zsidók vagy olyan személyek, akik képesek voltam megérteni a vallási utalásokat. A viccek alanyai szoros kisközösségben éltek, jiddis volt az anyanyelvük, nagyjából azonos volt a társadalmi státuszuk, és hasonló problémákkal szembesültek a mindennapi életükben. A klasszikus zsidó viccek hősei kivétel nélkül zsidók: bölcs rabbik, ravasz talmudi diákok, ügyes koldusok és eszes házasságszerzők. A viccek fontos társadalmi funciókat láttak el: szabályozták a külvilági kapcsolatokat, segitettek levezetni a közösségeken belüli feszültséget. Tanácsot adtak, gúnyt űztek, mind a merev étkezesi szokásokból, mind pedig azok megsértőiből, felhivták a figyelmet a a kényszerházasság és a gyorsan szerzett vagyon okozta lelki torzulásokra. Schwara szerint a zsidó humor felfedte a kelet európai zsidó kultúra legfontosabb értékeit: a pacifizmust, az életszeretetet, a család és a közösség iránti elkötelezettséget és az absztrakcióra való hajlamot. Ld.. Schwara, Desanka: *Humor und Toleranz. Ostjüdische Anekdoten als historische Quelle.* Köln: Böhlau Verlag, 1996. 2–5.

8 A zsidó viccekben például gyakoriak az idegen nevek, a jiddis szavak és szófordulatok; a zsidó humorra jellemző a kérdésre kérdéssel való válaszadás, a hamis pátosz és a furcsa, első pillanatra érthetetlen asszociációk. A zsidó szerzők előszeretettel bontják le a szavakat szótagokra, hogy különálló állapotukban más értelmet kölcsönözzenek nekik. Írásaikban a többjelentésű

izraeli történész és antropológus a zsidó humort egy, a földrajzi és időhatárokat átívelő „zsidó „ész" és kultúra termékeként értékeli.[9] Hernádi Miklós író és műfordító pedig a zsidó viccel kapcsolatban egy sajátosan zsidó világképről beszél. Szerinte a zsidó humor legfontosabb jellemzője a rációba vetett hit, a pacifizmus, a nemzetköziség, az egyenlőség dicsérete és a kritikus szellemiség. A legjobb zsidó viccek és anekdoták ontológiai kérdésekkel (a világ lényegéről és az emberi lét értelméről) foglalkoznak, és zsidóság bajai mellett az egész emberiség problémáira is megpróbálják megtalálni a megoldást.[10]

A magyar-zsidó humor egy nagy kiterjedésű és soknemzetiségű államban, a magát a korábbi impériumok utódjának tekintő Habsburg Birodalomban született. Mind a budapesti, mind pedig a bécsi zsidó humor felemelkedése szorosan összefüggött a birodalmi kereten belül lezajlott gazdasági, társadalmi és demográfiai változásokkal – különösen a zsidó bevándorlással, valamint a zsidóság magyar és osztrák-német lakosságon belüli súlyának és kulturális jelentőségének a növekedésével. A 19. század első felében a zsidók száma a Magyar Királyság területén több mint két és félszeresére nőtt. Egyidejűleg megindult egy óriási belső zsidó migráció a falvakból a városokba és az északkeleti peremvidékéről az ország belseje felé. Budapest zsidó lakossága 1825 és 1869 között 10 266 főről 70 879 főre, a városi népességen belüli aránya pedig 9,8 százalékról 19,7 százalékra növekedett.[11] A háború előestéjén, 1910-ben már 203 697 zsidó élt a magyar fővárosban, az össznépesség 23,1%-a. A budapesti zsidóknak a városi népességen belüli aránya meghaladta a bécsit, és magasan túlszárnyalta a prágai adatokat.[12]

Az először nyugati (morva, cseh és német), majd keleti (elsősorban galíciai) bevándorlásnak köszönhetően az addig alig ismert zsidó humor az 1840-es évekre

szavakat részesítik előnyben, gyakran ugyanazt a szót kissé módosított formában kétszer használják, vagy olyan szavakra támaszkodnak, amelyek ugyanabból a törzsből származnak, és hasonló hangzásúak, de más jelentéssel bírnak, stb. A zsidó humorra jellemző stílus és a formai jegyek vallási eredetéről ld.. Telushkin, Joseph: *Jewish Humor: What the Best Jewish Jokes Say About the Jews*. New York: William Morrow and Company, 1992. 18.

9 Patai, Raphael: Introduction: Jewish Humor – A Survey and Program. In: Ziv, Avner – Zaidman, Anat (eds.): *Semites and Stereotypes: Characteristics of Jewish Humor*. Westport–Connecticut–London: Greenwood Press, 1993. XII.

10 Hernádi Miklós: *A zsidó vicc világképe*. Budapest: Gondolat, 2015. 17., 281–282.

11 Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet.* Budapest: Osiris, 2001. 63–64.

12 Bécs lakossága kb. 400 000 főt számlált 1848-ban. Az emancipáció előtt az illegálisan a városban tartózkodó zsidók száma nem haladta meg a 6-800 főt (az összlakosság kb 1–1,5 %-át) 1910-re Bécs lakossága meghaladta a 2 milliót, a zsidók száma pedig 175 318-ra növekedett (8,6 %-ra). Prága zsidó lakossága a 19. század első felében lényegében stagnált (kb. 7000 fő). 1910-re elérte 29 103 főt, az összlakosság 6,3%-át. McCagg Jr O., William: The Jewish Position in Central Europe: A Structural Study of Jewry at Vienna, Budapest and Prague. In: Don, Yehuda and Karady, Victor (eds.): *A Social and Economic History of Central European Jewry*. New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1990. 47–81.

bizonyos szintű népszerűségre tett szert. A bevándorlással párhuzamosan a zsidók szerepe a kulturális élet egészében is megnőtt a Magyar Királyságban. Az 1848-as forradalmat megelőző évtizedben egyre több zsidó származású személy szerzett magának nevet mint szatirikus, laptulajdonos, szerkesztő, szalonszervező, író és zeneszerző.[13] A legismertebb zsidó szatirikus, a Magyar Királyság területén született Moritz Gottlieb Saphir csak gyenge szálakkal kötődött a nemzethez: németül írt, és Habsburg-befolyás alatt álló Közép-Európában futott be karriert mint író, lapszerkesztő és színházrendező.[14]

A Habsburg humor, és ezen belül a bécsi és budapesti vicc a német-zsidó és a magyar-zsidó kulturális szimbiózis mentén jött létre. A bécsi humor gazdagabb múlttal büszkélkedett, mint pesti társa: a bécsi és osztrák humor gyökerei a közép- és kora újkorban népszerű vallásos színjátékok, az ún. moralitásjátékokig *(morality plays),* a 18. századi francia és olasz bohózatokig, és az azokra épülő, de a kölcsönzött minta művészi színvonalát messze túlszárnyaló bécsi színdarabokig, illetve a korai operettekig nyúltak vissza. A modern bécsi szellemesség első reprezentánsa, a biedermeier kori énekes, színész és író, a politikai szatíra atyjaként is számon tartott Johann Nepomuk Nestroy volt, akinek a negyvenes és ötvenes

[13] A korai és nemzeti elkötelezettségű zeneszerzők közül elég Rózsavölgyi Márkot és Reményi Edét kiemelni. Rózsavölgyiről ld. Mohácsi Jenő: *Hegedű és koldusbot. Rózsavölgyi Márk életének regénye*. Budapest: Múlt és Jövő, 2024. A zsidók szerepéről a reformkor irodalmában és kultúrájában ld. Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig*. I. *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*. Budapest: Múlt és Jövő, 1997. 55–70.

[14] Moritz Gottlieb Saphir (1795–1858) Lovasberényben született hithű ortodox családban. A gazdag kereskedő édesapa üzletembert akart nevelni a fiából. Az ifjú Moritz azonban alaposan áthúzta az apa számítását. Pozsonyban és Prágában zsidó iskolákba járt, majd 1820-as évek elején újságírói pályára lépett. A bajkeverő hírébe keveredett Saphirt mind Pesten, mind pedig Bécsben elbocsátották az állásából (sőt, 1825-ben kitiltották az osztrák fővárosból). Saphir Berlinbe költözött, de 1829-ben kiutasították a porosz fővárosból is. Ekkor Münchenben telepedett le, ahol újságszerkesztőként próbálta megkeresni a kenyerét. Hamarosan azonban innen is menekülni kényszerült. A nyugtalan Saphir párizsi éve alatt barátságot kötött Heinrich Heinével és a híres német költővel és publicistával, Ludwig Börnével. Heine tanácsát követve Saphir 1832-ben, nem sokkal Münchenbe való visszatérése után, áttért a lutheránus hitre. A kitérés egyengette útját a helyi színház felügyelőjének a székébe, emellett az 1830-as években a bajor fővárosban több bulvárlapot is alapított. Bár Saphir több nyelven beszélt, a magyar nyelvet soha nem sajátította el teljesen. A magyarországi zsidó vallási vezetők mégis felforgatónak tartották, ezért próbálták – sikerrel – megakadályozni a legismertebb szatíráinak kiadását: *Der falsche Kaschtan. E Schnoke in zwei Akten* és *Die falsche Catalani* (mindkettő 1848 előtt íródott de csak 1900-ban jelent meg). Ld.. Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció* Budapest: Corvina, 2010, 47–48.; 57–58. Körner András: Moritz Gottlieb Saphir. A Modern Zsidó Humor Úttörője. *Szombat*, 2024. Augusztus 17. https://www.szombat.org/tortenelem/moritz-gottlieb-saphir-a-modern-zsido-humor-uttoroje (Utolsó letöltés ideje: 2026.junius 21.).

években a bécsi kispolgárokról és munkásoktól kölcsönzött szavak, szófordulatok és gesztusok segítségével sikerült létrehoznia a modern bécsi humor nyelvét.[15]

Az első bécsi élclapok megteremtése viszont már egy közös, német és zsidó erőfeszítés eredménye volt. Az osztrák értelmiségi családban született (és anyai ágon magyar és nemesi származású) Ottokar Franz Ebersberg (1833–1886) és a zsidó (később római katolikus) hátterű és győri születésű Franz Ignaz von Singer (1828–1886) bábáskodott a bölcsőjüknél. Az eredetileg aranyműves Singer figyelme az 1848 forradalom idején fordult az újságírás felé. Az ötvenes évek elején egyike volt a *Morgenpost* és a *Friedenszeitung* című modern napilapok alapítóinak. Ő forradalmasította az újságterjesztést: a nevéhez fűződött, többek között, az újságárusításnak a dohányboltokban történő megszervezése. 1861-ben Singer Ebersberggel együtt megalapította a *Kikeriki* című vicclapot, amely rövid időn belül Bécs legnépszerűbb szatirikus élclapjává nőtte ki magát. 1872-ben a két barát életre hívta a *Illustriertes Wiener Extrablatt*ot. Az első illusztrált napilap többnyire helyi eseményekről tudósított – a bécsi humor nyelvén. A lap pár éven belül – kiterjedt hirdetési szekciójának köszönhetően – a császárváros legnagyobb példányszámú és legjövedelmezőbb újságjává vált.[16]

Az Ebersberg–Singer transznacionális pároshoz hasonló szerepet játszott a magyar újságírás és élclapok történetében a református vallású, kisnemesi származású romantikus író, Jókai Mór (1825–1904) és Ágai Adolf (1836–1916) barátsága. A zsidó származású Ágai életútja és karrierje sokban hasonlít Ignaz Singerére.[17] A már több vicclap alapításával próbálkozó Jókai 1858-ban alapította meg a hamarosan a köznemesség vicclapjának számító *Üstökös*t, amelyben hazatérése után Ágai is rendszeresen publikált. Ugyanebben az évben alapította – osztrák mintára – a soproni német Frankfurter Adolf a *Bolond Miksa Naptárá*t, amelynek szerkesztőgárdájához Ágai is csatlakozott. Nyugati példaképek, elsősorban a német

[15] Janik, Allan – Toulmin, Stephen: *Wittgensteins Wien*. München–Zürich: Serie Piper, 1987. 110–114.

[16] Austrian Centre for Digital Humanities and Cultural Heritage. Österreichisches Biographisches Lexikon (ÖBL) 1815–1950, 12 kötet, 2004, 294. https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_S/Singer_Franz-Ignaz_1828_1886.xml (Utolsó letöltés: 2026 május 12.)

[17] Ágai Adolf Jánoshalmán született galíciai zsidó bevándorló családban. Apja, aki orvos volt, gyakran változtatta lakóhelyét. Adolf a horvátországi Orahovicában töltötte a gyermekéveit: a család otthon a jiddis mellett horvátul beszélt. Az apa ezután Pécelre, Nagyabonyba és Budapestre költözött. Adolf pesti evangélikus gimnáziumba, majd a nagykőrösi gimnáziumba járt iskolába, Nagykőrösön a híres költőtől, Arany Jánostól tanult magyar irodalmat. 1850-ben Ágai beiratkozott a bécsi egyetemen orvosi szakára. Miután 1862-ben visszatért Budapestre, szakmát váltott, és ettől kezdve az újságírásnak és az irodalomnak szentelte az életét. Az 1850-es és 1860-as években több újságnak és kulturális folyóiratnak dolgozott. 1868-ban életre hívta a *Borsszem Jankó*t. 1871-től szerkesztette az első gyermeklapot, a *Kis Lap*ot, és Napraforgó bácsi néven gyermekmeséket is írt. Ld.. Komlós Aladár: Ágai Adolf zsidósága. Egy magyar zsidó a múlt században. In: Ágai Adolf: *Az örök zsidó. Régi naplók, életképek (1862–1906)*. Budapest–Jeruzsálem: Múlt és Jövő, 2010. 221–228.

Kladderadatsch, *Fliegende Blätter* és a brit *Punch* lebegtek Ágai szeme előtt, amikor 1868-ban létrehozta a zsidó kis- és középpolgárság vicclapjaként számontartott *Borsszem Jankó*t.[18] De a Monarchia keleti felén élők feladata nem merült ki a nyugati minták szolgai másolásában: a kulturális transzfer mindkét irányban működött. Az 1868-ban Ebersberg–Singer páros által életre hívott *Floh* élclap például részben annak is köszönhette a fellendülését, hogy az osztrákoknak sikerült a következő évben szerződtetni az addig jobbára a *Borsszem Jankó*nak dolgozó híres grafikust és karikaturistát, a cseh származású Karel Klíčet.

Az I. világháború előtt a birodalmi és a nemzetépítő projekt párhuzamos vágányon futott. A *Borsszem Jankó* stábja kettős kötődésű volt, tagjai egyszerre voltak otthon a magyar és a német (közép-európai) kultúrában. A bécsi egyetemet végzett Ágai munkatársa volt a német humoros hetilapnak, a *Fliegende Blätter*nek is. Kollegáját, Hevesi Lajost a bécsi szecesszió egyik legfontosabb kritikusaként tartja számon ma is a szakirodalom.[19] A szintén zsidó származású népszerű költő és operettszerző Dóczy Lajos Deák Ferenc tanácsadójaként, később gróf Andrássy Gyula sajtófőnökeként futott be karriert. Molnár Jenő, aki a *Borsszem Jankó*, a *Vasárnapi Újság*, az *Ország-Világ*, a *Pesti Napló* és A *Hét* mellett a neológ *Egyenlőség*ben is rendszeresen publikált, több osztrák és német újságban és élclapban közölt verseket és humoreszkeket. Egyik bohózatát még a bécsi Residenz-Theaterben is színre vitték. A bécsi és a pesti humor elválaszthatatlanul összefonódott a színházak, az orfeumok és kabarék világával. Az írók többsége mindkét fővárosban a színpadnak is dolgozott: nem kevesen közülük rendezőként, színház- vagy kabarétulajdonosként, sőt, előadóként is nevet szereztek maguknak.

A korai zsidó humorra jellemző volt a kritika és az önkritika, a szabadságba, az emberi természet tökéletesítésébe és a társadalmi haladásba vetett hit. A zsidó humor kritikus hozzáállása a világ dolgaihoz visszatetszést szült, mintegy kiprovokálva mind a birodalmi adminisztráció, mind pedig a helyi hivatalnokok és konzervatív polgárok reakcióját.[20] Az 1860-as évekre a zsidó humor már sokat vesztett korábbi rebellis jellegéből. A kiegyezés után a birodalmi adminisztráció nemcsak elfogadta, de egyre jobban értékelte és néha busásan meg is jutalmazta a konstruktív kritikát és a rendszer iránt mutatott hűséget. Singer például az ötvenes és hatvanas

[18] Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai: Magyar élclapok és karikatúrák a XIX. század második felében*. Budapest: Corvina Kiadó, 1983. 6.

[19] Gluck, Mary: *A láthatatlan zsidó Budapest*. Budapest: Múlt és Jövő, 2017. 111–113.; Sármány-Parsons Ilona: *Bécs művészeti élete Ferenc József korában, ahogy Hevesi Lajos látta.* Budapest: Balassi, 2019.

[20] Saphirt az 1820-as években publikált *Kis rendőrségi és cenzúratörténetek* címen kiadott elbeszélése miatt feljelentették polgártársai. Az írót be is idézték a pesti városházára, ahol egy illetékes hivatalnok közölte vele: „Pest városának nincs szüksége viccekre, és ha ilyen igény jelentkezik, akkor majd találunk helyieket. Ön pedig uram székesfehérvári, úgyhogy kérem, ne viccelődjen itt.” Ld.. Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció. Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe.* Budapest: Corvina, 2010. 47–48., 57–58.

években egyre több politikai tisztséget vállalt, 1870 és 1885 között pedig a bécsi városi tanács tagja lett. 1879-ben Ferenc József politikai és társadalmi érdemeinek elismeréseként a volt aranyművesnek nemesi címet adományozott. Nagyjából egy időben Magyarországon Jókai akadémikus lett, Ágait pedig beválasztották rendes tagként a konzervatív Kisfaludy Társaságba. Ágai hasonlóan a liberális újságok és bulvárlapok *(Pester Lloyd, Pesti Napló, Budapesti Napló, Az Est)* zsidó származású szerkesztőihez (Falk Miksa, Vészi József, Hevesi József, Miklós Andor stb.), csatlakozott a kulturális *establishment*hez.

A dualista berendezkedés és az uralkodó iránti hűség korántsem jelentette a merev hierarchia, a társadalmi egyenlőtlenség és a feudális mentalitás kritikátlan elfogadását. A századfordulón egyre több zsidó származású író és szatirikus szakított az előző generáció konzervatív liberalizmusával. Az új generáció radikalizmusát az 1902-ben Karl Kraus által (a legfontosabb liberális bécsi újság, a *Neue Freie Presse* ellenlábasaként) alapított szatirikus lap, a *Die Fackel* testesítette meg legjobban. Lapjában Kraus hadat üzent kora művészetének és kultúrájának. Az 1902 és 1908 között publikált írásaiban leginkább a középosztály szexuális szokásait, a polgári házasságot, a burzsoá kétszínűséget, a prostitúciót és az annak falazó városi hatóságokat és rendőri szerveket ostorozta. Kraus és a *Die Fackel* háborút viselt a felületesnek, kiszámíthatónak és a véleménye szerint minden kulturális és morális értéket nélkülöző, csak üzleti érdekeket szolgáló művészeti irányzatok (az impresszionizmusnak és a naturalizmusnak), valamint a wagneri opera, a revük, az új típusú, Kálmán Imre és Léhár Ferenc nevével fémjelzett „magyar" operettek, illetve Sigmund Freud és a freudizmus ellen is. Legfőbb ellensége azonban mindvégig a *mainstream press* és legismertebb képviselője, a Közép-Európa *New York Times*-aként számontartott *Neue Freie Presse* volt. Évtizedekkel Theodor Adorno és Max Horkheimer, illetve több mint fél évszázaddal Noam Chomsky előtt Kraus az olvasók megvezetésével, a tőkés csoportok érdekeinek védelmével, az állam, a politikai és a katonai elit kiszolgálásával, valamint háborúpártisággal vádolta az objektív tömegtájékoztatás mintaképének tekintett liberális orgánumot.[21]

A pesti zsidó kis- és középpolgárság élclapjának számító *Borsszem Jankó* rendszerkritikája messze elmaradt a *Die Fackelé* mögött. A vicclap alapításától kezdve a dualista berendezkedés egyik legfontosabb támogatójának számított Magyarországon. Bár a zsidó- és magyarellenes osztrák kereszténységszocialista mozgalom felemelkedésével az élclap lelkesedése az osztrák szövetség iránt a század utolsó évtizedeiben megcsappant, a *Borsszem Jankó* továbbra is híve maradt a Habsburg-dinasztiának és komolyan továbbra sem kérdőjelezte meg a kiegyezést. Támogatta a Monarchia külpolitikáját és érdekeit: amíg a szerkesztők Bismarck-fóbiája sok ponton érintkezett az osztrákok poroszellenességével,

[21] Janik–Toulmin, 1987. 93–109.

a lap kibékíthetetlenek tűnő oroszgyűlölete és erős törökbarátsága magán viselte a magyar nacionalizmus jegyeit is.[22]

A vicclap mellett a kabarék és a színházak voltak a pesti zsidó humor legfontosabb forrásai. A francia eredetű kabaré a századfordulón bajor és osztrák közvetítéssel került Budapestre. Az alapítók, tulajdonosok, igazgatók és bemondók, illetve a színészek többsége, pár kivételtől eltekintve, zsidó származású volt. A kabarétréfák írói színházaknak és vicclapoknak is dolgoztak. A közönséget pesti aranyifjúk, félvilági karakterek, politikusok, arisztokraták mellett külföldi turisták, osztrák és cseh hivatalnokok és katonatisztek alkották. A darabok többsége apolitikus bohózat volt, de a bemondók néha politikai eseményeket is kommentáltak, vagy társadalmi és kulturális trendekről osztották meg a nagyérdeművel a véleményüket. Kritikájuk jobbára megmaradt a liberális keretek között.[23] Az I. világháború előtti berlini kabaréhoz hasonlóan tehát a pesti kabaré is a fennálló rendszert, beleértve a birodalmi struktúrát védte és szolgálta ki.[24]

A magyar-zsidó humor a nemzetépítés szolgálatában

A magyar-zsidó humor sorsa korán összefonódott az emancipáció ügyével és a nemesség és a zsidó elit közt formálódó szövetséggel. Míg a köznemesek változó intenzitással (az 1830-as években és a 40-es évek elején határozottan, 1844 után viszont egyre kevésbé) helyeselték a zsidó emancipációt, a birodalmi kötődésű német polgárok hajlamosak voltak a kezdetektől elutasítani.[25] A helyi zsidó közösségeknek az 1848-as forradalomban játszott pozitív szerepe, a nemzeti ügy nyílt felkarolása nagyban emelte a zsidók presztízsét. Jutalomként a forradalmi kormány 1849 júliusában deklarálta a zsidók egyenjogúsítását (a törvény végrehajtására a katonai vereség miatt viszont már nem került sor). A vereség és az azt követő, a zsidókat különösen érintő megtorlás erősítette a magyar köznemesség és az emancipációban érdekelt és a reformok iránt nyitott zsidó középosztály között meglévő érdekközösséget és együttműködést, ami fokozatosan kiterjedt a kultúra területére is. Az ötvenes és a hatvanas években alapított és népszerű humoros hetilapok, mint például az *Üstökös*, már több zsidó származású írót és karikaturistát

[22] Buzinkay, 1983, 40, 70.

[23] Bános Tibor*: A pesti kabaré száz éve*. Budapest: Vince Kiadó, 2008. 11–49.

[24] Nagy Endre: *Egy város regénye. A kabaré regénye*. Budapest: Magvető Kiadó, 1958. 146–149., 197–199. 234–254.; Jelavich, Peter: *Berlin Cabaret*, Cambridge, MI: Harvard University Press, 1996.

[25] Köszönöm Konrád Miklósnak ezt a finomító megjegyzését. A nemzetgyűlés emancipációs vitáiról lásd Gyurgyák, 2001. 38–50. A német polgárság konzervativizmusáról lásd Silber, Michael K.: The entrance of Jews into Hungarian society in Vormärz: the case of the “Casinos”. In: Frankel, Jonathan – Zipperstein, Steven J. (eds.): *Assimilation and Community: The Jews in Nineteenth-century Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 282–323.

alkalmaztak. Az élclapok viccek és karikatúrák segítségével próbálták ébren tartani az ellenállás lángját, és ugyan közvetve és gyakran virágnyelven, de elutasították a megtorlást, az abszolutizmust és az önkényuralmat.[26]

A magyar liberális elit és az asszimilációban érdekelt zsidó középosztály között formálódó szövetséget a kor legismertebb vicclapjának, az 1868-ban alapított *Borszszem Jankó*nak a színre lépése pecsételte meg.[27] A vicclap a kiegyezés propagálását és az új politikai berendezkedés védelmét tekintette fő feladatának. De a birodalmi érdekek mellett, sőt, ha kellett, azok ellenére, a nemzeti érdekeket is védte. Szerepet vállalt a magyar állam- és nemzetépítésben és a liberális elvek mentén végrehajtott modernizációban. Különösen szívügyének tekintette a magyar nyelv terjesztését, nemcsak elsőszámú olvasói, a pesti zsidó polgárok, hanem az őslakosnak számító németek és a nemrég bevándorolt szláv és román munkások között is.[28] A nemzeti ügy iránti elkötelezettségében Ágai és a *Borsszem Jankó* nem jelentett kivételt a zsidók között: az 1830-as évekre visszanyúló magyarosodási folyamat kisebb megtorpanásokkal ugyan, de az ötvenes évek végén újra felgyorsult. A nyelvváltást (különböző időpontban, céllal és mértékig) mind a neológ, mind pedig az ortodox közösségek támogatták.[29] A folyamat önkéntes volt, gyorsításában a kívülről, az állam és a többségi társadalom felől érkező asszimilációs kényszer, úgy tűnik, alárendelt szerepet játszott csupán.[30] Ugyanez elmondható a város német lakóiról: amíg Budapesten, Pozsonyban és Kassán a németek átvették a magyar nyelvet, Prágában a németség a cseh nemzetbe asszimilált.[31] Az 1910-es évekre már csak jobbára a német zsidók maradtak hűek Goethe és Schiller nyelvéhez és kultúrájához.[32]

A zsidó értelmiség nemcsak magáévá tette a magyar nemzetállam gondolatát, hanem a peremvidékeken, sok városban, az erőltetett asszimiláció eszközének és magyar nacionalizmus előhirnökének a szerepét is vállalta. Feltételezhető, hogy a központtól távol eső régiókban a *Borsszem Jankó* és vele együtt a pesti zsidó vicc (az operetthez és a magyar nótához hasonlóan a centripetális erő szerepét töltötte be: erősítette a magyarok, különösen a kispolgári magyar zsidók nemzeti identitását, és

26 Buzinkay, 1983. 7–33.

27 Uo. 34–36.

28 Moritz Gottlieb Saphir (1795–1858) kalandos életéről és irodalmi tevékenységéről ld. Fenyves 2010. 47–48., 57–58.

29 Katzburg, Nathaniel: Assimilation in Hungary During the Nineteenth Century: Orthodox Positions In: Vago, Bela (ed.): *Jewish Assimilation in Modern Times*. Boulder, CO.: Westview Press, 1981. 49–55.; Katz, Jacob: The Identity of Post–Emancipatory Hungarian Jewry. In: Don, Yehuda – Karady, Victor (eds.): *A Social and Economic History of Central European Jewry.* New Brunswick, NJ.: Translation Publishers,1990. 13–31.

30 Konrád Miklós: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Budapest: MTA BTK TTI, 2014. 75–78.

31 Nemes, Robert: *Once and Future Budapest.* DeKalb, Illinois: Northern Illinois University Press, 2005.

32 Gary, Cohen: *The Politics of Ethnic Survival: The Germans in Prague*. Purdue University Press, 2000. 65–103.

az sem kizárt, hogy a vicc – kis mértékben ugyan, de – segített felgyorsítani a két- vagy többnyelvű nem magyar származású helyi elit asszimilációját.

A *Borsszem Jankó* szorgalmazta a vasútépítést, támogatta a városi infrastruktúra korszerűsítését, harcolt a korrupció ellen, mérsékelt választási reformokat hirdetett és felkarolta a társadalmi reform gondolatát. Elutasította a szocializmust és a külpolitikában a német orientációt. Az élclap ugyanakkor a magyar nacionalizmus eszméit is csak ritkán kérdőjelezte meg. 1880 után egyre ellenségesebben viszonyult a szlovákokhoz, a szerbekhez és a románokhoz, de a sovinizmusban messze elmaradt más nacionalista lapok, például a vidéki protestáns kisnemesség vicclapjának számító *Ludas Matyi* mögött.[33] Paradox módon a *Borsszem Jankó* legfontosabb konkurensei, a katolikus és antiszemita *Herkó* Páter és az ultramontán és konzervatív *Mátyás Diák*, több megértéssel viszonyultak a szlovákokhoz, miközben démonizálták a zsidókat.[34]

A zsidó vicc, legalábbis társadalmi helyzetét és funkcióit tekintve, a nemzetépítést szolgálta. Azt, hogy milyen hatással bírt a zsidó és nem zsidó társadalomra és mennyire befolyásolta a nemzeti diskurzust, megbízható adatok hiányában nehéz megítélni. Az 1870-es évek elején a *Borsszem Jankó*ra évente 735 ember fizetett elő. Az előfizetők száma a kilencvenes évek elejére megháromszorozódott, a háború előtti két évtizedben viszont már stagnált. [35] Bár a vicceket, mivel egy részük szájról szájra járt, biztosan sokkal többen ismerték, az élclap befolyását a korban hiba lenne eltúlozni. Ugyanez mondható el a kabarétréfákról. Továbbá a zsidó vicc nemcsak egyesítette, hanem meg is osztotta a zsidó közösséget és a nemzetet. Az itt vizsgált zsidó vicc jobbára a neológ és a városi zsidók közt volt ismert és népszerű, az ortodoxok és a jiddisül beszélő haszid lakosság nem járatta a *Borsszem Jankó*t, és valószínűleg meg sem értette, vagy ha igen, eltérő nézeteik és értékeik miatt nem értékelte a pesti viccet. A *Borsszem Jankó,* különösen a tiszaeszlári per után, különös hangsúlyt fektetett az antiszemitizmus elleni küzdelemre. Buzinkay szerint a viccek és karikatúrák szerzői hajlamosak voltak közéleti személyiségeket a zsidóvédelem szemüvegén keresztül megítélni. Néha, inkább tévedésből, mint rosszindulatból, a vicclap a zsidó emancipáció iránt közömbös politikusokat is antiszemita színben tüntetett fel, vagy egész társadalmi csoportokat, például a német városi kispolgárságot, ellenségként deklarálta. Előítéletektől sarkalva a nem zsidó társadalom ugyanakkor hajlamos volt a *Borsszem Jankó*t és a zsidó vicc által megfogalmazott kritikát mint az idegen és partikuláris érdekek megtestesítőit visszakézből elutasítani.[36]

---

[33] Buzinkay, 1983. 70.

[34] Uo. 36–42. A vicclapok viszonyát a nem magyar nemzetiségűkehez ld. Tamás Ágnes: *Nemzetiségek görbe tükörben*. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon. Pozsony: Kalligram, 2014. 85–90. 122–123.

[35] Buzinkay, 1983. 66.

[36] Buzinkay, 1983. 70.

Az egyén és a zsidó közösség védelme

Karl Kraus bécsinek, kulturálisan németnek és európainak vallotta önmagát. 1911-ben kikeresztelkedett, de a húszas évek elején a klérus által nemcsak tolerált, de aktívan is támogatott antiszemita hecckampánytól felháborodva megszakította a kapcsolatát a katolikus egyházzal. Távol állt tőle bármiféle „identitáspolitika", bár zsidó származását soha nem tagadta. A *Die Fackel* küzdött a vallási fanatizmus, a nagynémet nacionalizmus, a vallási gyűlölet és a diszkrimináció ellen. Kraus védte a jogegyenlőséget és az emancipáció vívmányait, de nem tekintette magát zsidó írónak, a *Die Fackel*t pedig felekezeti lapnak. Határozottan elutasította a cionizmust, mint a nacionalizmus egyik formáját. Lapja valóságos hadjáratot indított az új mozgalom és az általa Sion Királyának is csúfolt vezére, Herzl Tivadar ellen.[37]

A *Die Fackel*hez hasonlóan a *Borsszem Jankó* viszonya a zsidósághoz nem volt egyértelmű. A kortársak az élclapot a zsidó közép- és alsóközéposztály szócsöveként tartották számon, bár más társadalmi csoportok, köztük a köztisztviselők, a nem zsidó liberális értelmiségiek és a pesti kézművesek és boltosok körében is népszerűségnek örvendett. A megjelent viccek és karikatúrák többsége nem volt a zsidósághoz köthető. A felekezetinek számító témák (az antiszemita erőszak és az asszimiláció) csak időként, jobbára válságos időszakokban kaptak nagyobb teret – de soha nem határozták meg a lap arculatát. A *Die Fackelhez* hasonlóan a *Borsszem Jankó* is hitet tett a jogegyenlőség mellett, hadat üzent az antiszemitizmusnak és az antiszemitáknak, védte az emancipáció vívmányait és a zsidó közösségek jó hírnevét. Ugyanakkor a zsidóság minden rétegétől elvárta, hogy támogassa a nemzeti ügyet, és a német nyelvet és kultúrát magyarra cserélje fel. Mint Kraus a *Neue Freie Presse* esetében, Ágai és munkatársai idegenkedtek a zsidó nagypolgárság lapjának számító, német nyelvű *Pester Lloyd*tól és a Falk Miksa nevével fémjelzett zsidó nagypolgári (a *Borsszem Jankó* írói és szerkesztői szemében németnek és kozmopolitának) tekintett kulturális irányzattól. Ugyanakkor a vicclap elutasította mind a zsidó hagyományhoz mereven ragaszkodó ortodoxiát, mind pedig pesti zsidóságra leginkább jellemző címkórságot, a nemességhez való dörgölőzést és kikeresztelkedési lázat.[38] Ellenséget látott a politikai cionizmusban is – bár az ortodox- és haszidellenes karikatúrák és anekdoták száma mindig túlszárnyalta az anticionista viccekét. Ugyanakkor több megértést mutatott a kulturális cionizmus vezére, Patai József és az új mozgalom szócsöve, a *Múlt és Jövő* folyóirat iránt.[39]

A *Borsszem Jankó* nem csak védte a zsidókat: a zsidó humor egyik legrégebbi és legszebb hagyományát követve önkritikát is gyakorolt. Vörös Kati szerint

[37] Zweig, Stefan: *Die Welt von Gestern: Erinnerungen eines Europäers – Das goldene Zeitalter der Sicherheit*. München: Anaconda, 2024. 144–154.

[38] Buzinkay, 1983. 38.

[39] Kőbányai János: *Szétszálazás és újraszövés. A* Múlt és Jövő*, a* Nyugat *és a modern zsidó kultúra megteremtése*. Budapest: Osiris, 2014. 185–226., 267–402.

a zsidó szerzők és karikaturisták önirónia, különösen, ami a „zsidó test” kifigurázását illeti, túllépett a jó ízlés határán.[40] Vitatott, hogy mennyire voltak ezek az ábrázolások zsidóellenesek. Peter Gay szerint a zsidó gúnyrajzok a korban még kevés embert háborítottak fel, és még kevesebben fogták fel az ábrázolásokat nyílt fenyegetésként. A gúnyrajzok nem az antiszemitizmus erősödéséről, hanem ellenkezőleg, a fizikai fenyegetés csökkenéséről, az emancipáció és a kulturális asszimiláció sikeréről árulkodnak, és a kortársak durva humorérzékről mesélnek csupán.[41] Mary Gluck szerint Ágai kevert, úgynevezett *Mauschel* nyelven beszélő figurái politikai és népnevelői feladatot töltöttek be. Nem lealacsonyítani és megalázni, hanem megismertetni (és a megismerésen keresztül normalizálni) akarták a zsidókat a többségi társadalommal: nem falakat emelni, hanem áttörni azokat a lelki és kulturális gátakat, amelyek a két csoportot továbbra is elválasztották.[42]

Ugyanakkor valóban nehéz, mai szemmel nézve különösen, megkülönböztetni a jóindulatú ugratást az antiszemita hecctől. Amint azt a *Kikeriki* története is bizonyítja, a választóvonal az önkritikus zsidó humor és az antiszemita gyűlölet között gyakran elmosódott. A népszerű osztrák vicclap 1886-ben tulajdonost váltott: az addig liberális és demokrata, a zsidó emancipációt támogató lap Karl Lueger antiszemita és keresztényszocialista pártjának a szócsövévé vált. A vicclap jobbratolódása a háború után is folytatódott: az 1920-as években már az osztrák nemzetiszocialisták mellett tette le a voksát. Bár a *Kikeriki* politikai profilja 1886 után drasztikus változásokon ment keresztül, a lapban publikált zsidó gúnyrajzokban ma sem nehéz felfedezni a folytonosságot.

Az alapítást követő első években, az 1860-as évek végén és az 1870-es évek elején csak egy visszatérő zsidó karakter szerepelt a *Borsszem Jankó*ban: Itzig Spitzig, az „üsmeretesch hazaphi és tscholádapa”. Spitzig figurája egyszerre testesítette meg és gúnyolta ki a még nem teljesen asszimilált zsidó kispolgárt és a többségi társadalom elvárásainak mindenáron megfelelni vágyó neofitát. Itzig tört magyarsággal mutatkozott be 1868-ban a *Borsszem Jankó* olvasóinak: „Én, kérem, vagyok egy zsidó, egy magyar izraelita és én erre büszke vagyok, mert ha nem vagyok büszke, mégis vagyok egy zsidó.”[43] A második zsidó karakter 1878-ban jelent meg: Spitzig sógora, Salamon Seiffensteiner, a „terézvárosi, Három Dob utcai boltos”, aki később, a tiszaeszlári vérvádper és a politikai antiszemitizmus erősödése miatt Szappankövyre változtatta a családnevét (elsőszülött fiát pedig az ősmagyarok vezéréről Spitzényi Árpádnak nevezte el). Ezek a szeretetre méltó

[40] Vörös Kati: Judapesti buleváron. A „zsidó” fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében. *Médiakutató*, 2003/1. 19–43.

[41] Gay, Peter: *Freud, Jews and Other Germans: Masters and Victims in Modernist Culture*. New York: Oxford University Press, 1979.

[42] Gluck, 2017. 127–130.

[43] Buzinkay, 1983. 35–37.

figurák következetesen támogatták mind a neológiát, mind pedig az állam- és nemzetépítés liberális projektét.

A század utolsó évtizedeiben megszaporodtak és összetettebbé váltak az élclapban feltűnő zsidó karakterek. Az új szereplők – Tojáss Dániel jószágigazgató, Vöröshegyi Dávid gazdag zsidó földbirtokos, Gyári Áron iparos vállalkozó, Börzeviczy W. Mór bróker, Kóbi Blau, a szélhámos ügyvéd, Lipótvárosi Reneé sznob úrihölgy és korai feminista, valamint az antiszemita Kereszténységszocialista Párt zsidó képviselője, Minden Áron – megjelenése a lapban a modernizáció, a politikai emancipáció és a zsidó társadalmi diverzifikáció nagyobbrészt pozitív eredményeiről árulkodtak. Ugyanakkor a lapban megjelenő új sztereotípiák a zsidók vélt vagy valós hibáira és az asszimiláció és a siker visszásságaira voltak hivatva felhívni a figyelmet – egyben önkritikára és korrekcióra ösztönözve az olvasókat.[44]

1. karikatúra. [45]

Fontos szerepet játszott mind a *Borszem Jankó*ban publikált, mind pedig az utcán terjesztett és az élclapokhoz ma már nem köthető zsidó viccekben a görcsös megfelelési kényszer és a történelmi osztályok, elsősorban az arisztokráciához való dörgölőzés kifigurázása (1–2. vicc). Az élcek másik része a kulturális és vallási asszimiláció (névváltozás, kikeresztelkedés) okozta lelki torzulásokat és traumákat vette górcső alá (1. karikatúra és 3–4. vicc). A karikatúrák és anekdoták harmadik

[44] Buzinkay, 1994. 234–237.
[45] Ágai Adolf: *Abrincs! 150 jordány viccz.* Budapest: Atheneum, 1879. 102.

része a zsidó közösség konfliktusaiból és kölcsönös ellenérzéseiből faragott viccet (5. vicc).

1. Az orvos, akit a szülni készülő, kikeresztelkedett bárónőhöz hívattak, kijelenti, hogy még nem érkezett el az a bizonyos perc, és azt javasolja a bárónak, addig is üljenek le a szomszéd szobában egy kártyapartira. Kisvártatva a bárónő fájdalmas kiáltása üti meg a fülüket: – *Ah, mon Dieu, que je souffre!* – A férj felpattan, de az orvos megnyugtatja: – Semmi ez még, üljön csak vissza, és játsszunk tovább! – Kis idő múltán újra hallják a vajúdó asszonyt: – Istenem, istenem, minő fájdalom! – Nem megy be hozzá, profeszszor úr? – kérdezi a báró. – Nem, nem, még nincs itt az ideje. – Végre félreismerhetetlen jajveszékelés hallatszik a szomszéd szobából: – Ojvé, ojvé, jaj nekem! – Erre az orvos ledobja a kártyát, és ezt mondja: – Na, látja, most van itt az ideje.[46]

2. Veszélyes viszonyok – Mondja, Weisz úr, miért olyan bánatos? – Jaj, ne is kérdezzél! A feleségem összeszűrte a levet egy gróffal. – Hm, sajnálom magát. – Én viszont elcsábítottam a grófnét. – De akkor jó, akkor ne bánkódjon, hiszen kvittek lettek. – Már hogy lettünk volna kvittek? Ezen a bolton csak én veszíthetek, mert nálunk születhet egy buta *goj*, a gróféknál meg egy okos zsidó.[47]

3. A renegát. Két zsidó találkozik szombaton a Korzón. – Mondd, Mendel, igaz, hogy te elárultad hitünket? – Igaz. – Nem hiszel többé Istenünkben. – Hagyjuk ezt, Weisz. – Másnap ismét találkoznak. – Mendel, nem tudok bele nyugodni a történtekbe. Mondd, hiszel még Istenben? – Nem! – Na, ezt megmondhattad volna tegnap is. – Megbolondultál? Szombaton?[48]

4. Hitehagyott. Kohn kikeresztelkedett – áttért a református hitre. Ismerősei azt kérdik, hogy miért nem lett katolikus? Mire Kohn: – Mert azok közt nagyon sok a zsidó.[49]

5. Egy máramarosi zsidó felutazott Pestre, hogy ott próbáljon szerencsét. A felesége egyre várt levelet vagy pénzt, de a férfi egy sor írást sem küldött, teljesen nyoma veszett. A felesége sokat kesergett, és nem tudta megérteni, hogy mi történhetett az urával. – Biztosan neológ lett – mondta egyszer nagy keservesen sírás közepette. – Nem kell mindjárt a legrosszabbra gondolni – rémüldözik a sógora –, lehet, hogy csak a Dunába fúlt.[50]

[46] Hernádi, 2015. 221.
[47] Köves József: *A zsidó humor aranykönyve.* Budapest: K.u.K Kiadó, 2003. 347.
[48] Uo. 341.
[49] Uo. 342.
[50] Csillag Máté: *Zsidó anekdoták kincsesháza.* Budapest: Orpheusz Könyvek, 1991. 143.

Zsidó humor a háború és forradalmak korában, 1914–1921

A zsidó humor az I. világháború alatt és után sem adta fel a nemzet és a nemzetépítés szolgálatát. A vicclappban leggyakrabban publikált szerzők, köztük a legnépszerűbb írók és kabaretisták, mint Molnár Ferenc és Nagy Endre, háborús riporterként öregbítették hírnevüket. A zsidó szerzők megtalálhatók voltak úgy a háborút támogatók, mint az azt ellenzők táborában. A háború évei alatt a kabaréjelenetek mind a hatalom túlkapásait, mind a cenzúrát és a háború alatt egyre inkább elharapódzó korrupciót kritizálták.[51]

A háború utolsó szakaszában és az 1918 és 1921 közötti időszakban (különösen a világégést követő másfél évben, az 1919-es vörös- és fehérterror idején), először a *Borsszem Jankó*ban, majd pedig Nagy Imre frissen alapított élclapjában, *Az Ojság*ban, gyakorivá vált a fekete humor kategóriájába tartozó karikatúra, anekdota és vicc. A fekete humor fontos szellemi és lelki szükségleteket elégített ki. *A vicc és viszonya a tudattalanhoz* című munkájában Sigmund Freud épp az erőszak elleni védelmet tekintette a zsidó humor egyik legfontosabb feladatának.[52] Freud óta könyvtárnyi irodalom jelent meg erről a témáról.[53] Az inkább kelet-európainak számító zsidó „akasztófahumor" nem volt teljesen ismeretlen a háború előtti Magyarországon. De egy rövid időszakot, az 1883-as tiszaeszlári pert követő pár évet leszámítva, inkább kivételnek számított.[54] Az akasztófahumor újbóli megjelenése a budapesti vicclapokban azt mutatja, hogy fél évszázados hiátus után a magyar zsidók egy része újra felfedezte és relevánsnak ítélte a Kelet-Európában felhalmozott történelmi tapasztalatot. A viccek és karikatúrák tükröt állítottak a valóságnak, és közvetve kritikát fogalmaztak meg a politikai elitek és az állam irányában, felhívva a figyelmet az államhatalom képviselőinek az antiszemita zavargásokban betöltött szerepére (1–9. vicc).

1. Ami a legborzasztóbb. Rémes, amit most láttam. Egy tejesasszonyt halálra gázolt a villamos. Szerit isten! ... És a tej is kiömlött?[55]

2. Zuhan a frank. Frank Adolf leesett a harmadik emeletről és meghalt.[56]

---

51 Bános, 2008. 49–65.; Bodó, 2025. 22–34.

52 Freud szerint a zsidó viccekben a szuperegó azt mondja az egónak: „Nézd, nincs mitől félned. Ez nem igazán komoly, sőt, nevetséges." Idézi: Telushkin, 1992. 17. Ld. még: Schwara, 1996. 37.; Ziv, Avner: Psycho–social Aspects of Jewish Humor in Israel and in the Diaspora. In: Ibid (ed.): *Jewish Humor*: *Classics in Communication and Mass Culture.* New Jersey: Transaction Publishers, 1997. 54.

53 Bodó, 2025. 85–101.

54 Gluck, 2017. 137.

55 *Borsszem Jankó,* 1921. március 28.

56 *Az Ojság*, 1921. szeptember 3.

3. Öngyilkosjelöltek! A margitszigeti strandfürdő nyitva egész nap. Ruhák és végrendeletek házhoz lesznek szállítva. Család kíméletesen lesz értesítve.[57]

4. Fölkérem azt az orvosnövendék-kollégámat, aki tegnap délben bal szememet kiütötte, jelentkezzék, mihelyt megtanulja, hogyan kell tudományosan szemet kioperálni. Választ „Húsz év nem a világ” jeligére kérek. *Rosenzweig Aladár*.[58]

5. Smoncák laskával. Azelőtt, ha nem tetszett az orra valakinek, nem néztünk rá, ma: leütjük az orrát.[59]

6. POFOCAIN. A kávézóban kapott pofonok ellen használja a legmegbízhatóbb fájdalomcsillapítót, a POFOCAIN-t. Használat előtt néhányszor rázza fel a pasit.[60]

7. A Club Kávéházban valódi Dréher sör. Naponta friss csépelés.[61]

8. Erger Mór, Berger Izidor és Schossberger Izrael, a három jó barátok, hazafelé igyekeztek este a nagykörúton. mennek-mendegélnek. Egy vidám társaság jön velük szemben és torkaszakadtából fújja a divatos Erger-Berger-Schossberger-t. Hirtelen megáll a kompánia és megálljt vezényel a három jámbornak. – Igazolják magukat! Mi a nevük? – Erger, rebegi Erger. – Berger, remegi Berger. – Schossberger, rezgi be Schossberger. – Ezek aztán a nagyszerű fickók! – kiált fel a leglármásabb. – Derék, jó magyarok, akik ugratni akarnak minket. Az ördög nyúl hozzátok! Csak a rossz viccért kapjátok ezt a pofont. Szervusztok.[62]

9. Vallatás közben megtört szívvel jelentjük, hogy drága gyermekünk, Felelőtlen Elemér élete tavaszán a Britannia-szállóban hirtelen elhunyt. Temetése az ügyészség fogházából lesz. Csendes részvét kéretik. Fehér Térike, Gummy Botond, Bíkacsekonícs, Tóth Schléger.[63]

A viccek gyakorlati tanácsokkal látták el az erőszak potenciális áldozatait – példát adva, hogy kényszerhelyzetben hogyan viselkedjenek, hogyan őrizzék meg nyugalmukat és emberi méltóságukat, hogyan dolgozzák fel a testi fájdalmat és

[57] *Az Ojság*, 1920. július 1.
[58] *Az Ojság*, 1922. október 28.
[59] *Az Ojság*, 1922. szeptember 30.
[60] *Az Ojság*, 1921. március 20.
[61] Az ellenforradalom alatt a Vígszínház közelében fekvő Club kávéház többször volt antiszemita zaklatások és erőszak színhelye. *Az Ojság*, 1920. augusztus 15.
[62] *Borsszem Jankó,* 1920. április 4. A dalocska így szólt: „Erger, Berger, Schlossberger / Minden zsidó gazember / Akár bankár, akar más / Kenyere a csalás.” Lásd: Romsics Ignác: *Magyarország a huszadik században*. Budapest: Osiris, 2010. 111.
[63] *Borsszem Jankó,* 1920. november 21.

az elszenvedett megalázást (1–5. vicc). A háború utáni zsidó humor tipikus főszereplője a középkorú, egyszerű külsejű civil, aki szeret panaszkodni, és az emberi gyarlóságon és a világ bajain hosszan elmerengeni (2. karikatúra). Nem hős a szó hagyományos értelmében, noha ugyanakkor nem gyáva. Ritkán üt vissza: fő gondja a védekezés, hogy túlélje a támadást. Célja az, hogy a veszély pillanatában se veszítse el a lélekjelenlétét és a humorérzékét. A fekete humor protagonistája szembement a többségi társadalom és a kor filmekből és népszerű regényekből ismert férfiideáljával, a snájdig katonatiszttel és az elegáns aranyifjúval. A zsidó humor funkciója tehát nem korlátozódott a védekezésre: közvetve ugyan, de alternatív értékrendet, sőt új ember- és férfiideált is kínált.[64]

2. karikatúra.[65]

1. Liebe Az Ojság! Bekötött fejjel jön be Braun Samu az Orczy kávéházba. Betörték a fejemet, mondja. – És mért törték be? – Mert igazat mondtam. – Hát mit mondtál? – Hogy zsidó vagyok.[66]

[64] Bővebben a zsidó humor anti-hőséről ld. Bodó, 2025. 124–137.
[65] *Borsszem Jankó,* 1919. november 17.
[66] *Az Ojság*, 1922. október 28.

2. Bomba-illemtan. Hogyan viselkedjünk a bomba közelében. Saját bombaesztétikusunktól. A rendőrség, mint a lapok jelentik, tekintettel a gyakori bombatalálatokra, már tudniillik vagy a bomba talált el embereket, elhatározta, hogy a közönséget kioktatja a bombával való helyes viselkedésre. Miután a hites bombaszakértő ez idő szerint szabadságon van, az útmutatást mi sietve megadjuk: 1.) Egyáltalán a leghelyesebb, ha olyan vidéken nem jársz, ahol bomba található. 2.) Ha mégis bomba közelébe kerülsz, úgy feltétlen őrizd meg a hideg eleganciádat. 3.) A bombát ne ingereld, ne csiklandozd, sőt a falhoz se kocogtasd. Minden esetre tartóztasd le és szólítsd fel, hogy a kanócát oltsa el. Ha a bomba szót sem fogad, rendőrt hívsz, aki a bombát felírja. 4.) A Dohány utcába ne járkálj. 5.) Ha a fentiek figyelembevétele dacára mégis bomba közelébe érsz, pláne akkor, mikor az éppen felrobban, figyeld a füst színét, vagy figyelmezz a szagra, hogy megállapíthasd, miszerint ekrazit, tutól vagy dinamit volt-e a bombában: 6. Mindenesetre, mielőtt még a bomba közelébe érsz, végrendelkezzél. 7. A többit bízd nyugodtan a rendőrségre.[67]

3. Megoldás/Név. – Neve? – Rozenduft Izidor. – Vallása? – Tudja mit? Én vicces ember vagyok. Egyezzünk ki tízezer koronában.[68]

4. Egy hitsorsos éjszaka hazafelé siet a körúton, mikor négy fiatalember toppan elé. – Igazold magad, zsidó! – A hitsorsos megszeppen, de nem veszti el a fejét. – Ha már az urak tudják, hogy zsidó vagyok, akkor mit igazoljak én?[69]

A háború után publikált viccek és karikatúrák másik legfontosabb feladata a zsidó közösség becsületének a védelme volt. A viccek az alaptalan vádak és rágalmak ellen a zsidó közösség jó hírnevét voltak hivatva megőrizni. Különös veszélyt jelentettek a közösségre a háború utolsó éveiben és a világégés után szárnyra kapott új rémhírek és előítéletek. A három legfontosabb új antiszemita sztereotípia közül az első a zsidókat a halál kufárjaiként ábrázolta; a második azt szuggerálta, hogy a zsidó férfiak kibújtak a katonai szolgálat alól, a harmadik, és talán a legveszélyesebb előítélet pedig egyenlőségjelet tett zsidók és kommunisták közé – rátolva a zsidókra a felelősséget a vörösterrorért és a rövid ideig tartó Tanácsköztársaság összes bűnéért.[70]

A Tanácsköztársaság bukását követő két évben a kommunista zsidó toposza dominálta a liberális és jobboldali politikai röpiratokat, és gyakran bukkant

[67] *Az Ojság*, 1922. szeptember 2.
[68] *Borsszem Jankó,* 1920. július 11.
[69] Nagy Imre: *A bölcs rabbi tréfái*. Idézi Kertész Imre: *Gittli néni tésztája – avagy elmélkedés zsidó viccekről*. New York: Ganon Books, 1993. 103.
[70] Bodó, Béla: The White Terror, Newspapers and the Evolution of Hungarian Anti–Semitism after WWI. *Yad Vashem Studies,* 2006/34. 45–85.; Hanebrink, Paul A.: *A Specter Haunting Europe: The Myth of Judeo–Bolshevism.* Harvard: Belknap Press, 2018.

fel a *mainstream* újságok vezércikkeiben is.[71] Kérdéses, hogy a kommunizmust a zsidókkal kritikátlanul összemosó viccek és anekdoták többsége zsidó szerzők tollából származott-e; a tény viszont, hogy ezek a viccek a *Borsszem Jankó*ban és *Az Ojság*ban megjelenhettek, sokat elárul a kor hangulatáról és az új előítélet népszerűségéről.[72] Az antiszemita viccek valószínűleg túlságosan sikeresek voltak ahhoz, hogy elkerüljék a zsidó vagy zsidóbarát vicclapok szerkesztőinek a figyelmét (1–2. vicc).

1. Miért van Garbai a kormányzótanácsban? – Hogy legyen valaki, aki szombaton is aláír.[73]

2. Ismertető jelek. A dömsödi országúton hatalmas túraautó robog végig. Az útkereszteződésnél megáll az autó és egy fiatalember ugrik ki a kocsiból. Az országút szélén, a gyalogúton éppen egy dömsödi magyar lépeget szemközt. A fiatalember megszólítja: – Mondja csak, barátom, melyik út vezet itt Budapest felé? – Ez la, tekintetes népbiztos úr! – feleli a magyar, pipáját szája bal szögletéből a jobb szögletbe vágva. A fiatalember meghökkenve néz a gazdára. – Hát ismer maga engem? – Nem én! – Hát akkor honnan tudja, hogy népbiztos vagyok? – A magyar erre mán kiveszi szájából a pipát. Egy célirányos köpést engedve ki nagy hegyesen szájából, tempósan így felel: – Hát kérem, a tekintetös úr automobilon utazik, fiatal is, taknyos is, zsidó is, hát csak népbiztos lehet![74]

A zsidó kötődésű vicclapok is elszántan küzdöttek az új sztereotípia terjedése ellen. Elismerték, hogy a diktatúra vezetőinek jó része zsidó családból származott. De tagadták, hogy az elkövetők zsidók voltak: véleményük szerint a kommunizmus eszméje és a kommunista pártok politikai gyakorlata éles ellentétben álltak a judaizmus tanításaival és a zsidó tradícióval, szokásokkal és életmóddal (1–5. vicc).

---

71 Csunderlik Péter: *A „vörös farsangtól" a „vörös tatárjárásig". A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalomban*. Budapest: Napvilág, 2019. 157–164. A napilapok kommunizmusképéről ld. Bodó, 2006.

72 A kéthetente megjelenő *Az Ojság* szorosan kötődött a kabarészínházak világához. A lapot Nagy Imre szerkesztette. A szerzők listáján olyan, a szórakoztató ipar és színház világából és az irodalmi és politikai modernitás fellegvárának számító *Nyugat*ban és *Világ*ban is publikáló személyek is szerepeltek, mint Karinthy Frigyes, Lovászy Károly, Cholnoky László, Paulini Béla, Nagy Andor, Nagy Lajos, Erdősy Dezső vagy Gosztonyi Ádám. A rendszeres szerzők jó kétharmada zsidó származású volt. Bár a jelek szerint kevesen ápoltak szoros kapcsolatot zsidó felekezeti szervezetekkel, és néhányan ki is tértek, zsidó származásukat a többség nemcsak hogy nem titkolta el, hanem arra büszke is volt. Ld.: Bodó, 2025.

73 A proletárdiktatúra humora. Gyenge a szovjet, urak! *Borsszem Jankó*, 1919. augusztus 31.

74 Viccek a *Borsszem Jankó* 1919/1928–1935 és a *Szinházi Élet* 1919/1933–1934 lapokból. Lásd Vörös Boldizsár: „A rabbi tehát elmegy Kunfi közoktatásügyi népbiztoshoz." Zsidó figurák a Magyarországi Tanácsköztársaságról szóló 1919–es viccekben. *Szombat,* 2009/3. 16–19.

1. Hallotta, hogy tegnap a szovjetházban nagy ünnep volt? – Miért? – Egy népbiztos bátyja „barmicve” lett. (Bár miévé – izraelita ünnep, melyet akkor tartanak, ha a fiúgyermek 13 éves.)[75]

2. Mikor a diktatúra első napjaiban a templomokat be akarták zárni, egy zsidó küldöttség ment föl Kun Bélához. A rabbi volt a szónok: – Kérem, népbiztos úr, ne zárja be a mi imaházunkat – mondta a rabbi. – Miért? – kérdezte Kun Béla. – Mert akkor hol fogunk magáért „kádist” mondani? (Kádis = a halottakért mondandó ima.)[76]

3. Egy vidéki városban két jámbor zsidó azon tanakodott, vajjon zsidó vallású-e Pogány József, a nagyszájú népbiztos. Nem tudták eldönteni a vitát, hát elmentek a rabbihoz. Rövid gondolkodás után ezt a szentenciát mondta ki a tudós férfiú: – A népbiztosok közt nincs se zsidó, se keresztény, mert az mind – pogány.[77]

4. Nem vagyok azonos. Ezennel kijelentem, hogy dr. Kommunista Csillag nevű távoli rokonommal nem vagyok azonos, amit az is bizonyít, hogy az ő ötágú családfájával szemben nekem már évezredek óta hat ágam van. Dr. Mögen Dávid, köz és váltó Csillag.[78]

5. Ez még a kommunizmus elején történt, mikor a „Vacak nicht halten” szállóige mindennapi köszöntése volt a székesfőváros polgárainak. Két zsidó találkozik a Király kávéház előtt. A kézfogásokból, az ajkuk mozgásából is látható volt, hogy mit mondanak. De talán még el se kezdték, megáll egy autó, kiszáll belőle egy idegen, a vállukra üt és mosolyogva mondja: – Vacak halten! – Rémülten tekintenek rá és megismerik Kun Bélát.[79]

A zsidó humor a háború utáni zűrzavarban sem adta fel a közösség életében betöltött korábbi funkcióit: példát mutatott, szabályozni igyekezett az egyén és a közösség kapcsolatát és levezetni a különböző társadalmi csoportok és vallási irányzatok között meglevő feszültséget. Próbált közös álláspontot kialakítani a legégetőbb kérdésekben: hogyan reagáljanak a zsidóság vezetői az antiszemita törvényekre, a többségi társadalom irányából érkező gyűlöletre és az emancipációs folyamban tapasztalt megtorpanásra és reverzióra. A viccek segítették levezetni az ortodox és neológ közösségek közt továbbra is fennálló feszültségeket, szűkíteni a városi kontra vidéki, a szegény kontra gazdag, a magyar patrióta kontra cionista zsidók között tátongó szakadékot. A viccek nemcsak régi bajokat szellőztettek

[75] *Borsszem Jankó*, 1919. augusztus 31.
[76] *Borsszem Jankó*, 1919. augusztus 31.
[77] *Borsszem Jankó,* 1919. szeptember 21.
[78] *Az Ojság*, 1920 július 31.
[79] Vörös 2009.

tovább, hanem új és égető problémákra is ráirányították a figyelmet, mint például a háború utáni vegyes házasságok és a kitérések számának drasztikus emelkedése (3. karikatúra, 1–6. vicc).

3. karikatúra.[80]

1. Tömegesen térnek ki a zsidók. Hol van Budaváry? Saját kitértünktől. Az utóbbi időben egyre nagyobb méreteket ölt a zsidók kitérése, amely – mondanunk se kell – igen nagy kárára van az országnak. Úton-útfelén látható, hogy a zsidók a kocsiúton átkelve, autók, villamosok elől kitérnek és Budavárynak mégsem jutna az eszébe rendeletet hozatni ennek a megakadályozására, holott az lenne a magyarországi zsidókérdés leggyorsabb megoldása, ha a zsidók sem a kocsik, sem a villamosok elől nem térhetnének ki.[81]

2. Kinősülnék izr. házból, melybe sajnos benősültem.[82]

3. Előkelő zsidók legkedveltebb parfümje az Eau de Goj. Eltüntet minden keleti szagot.[83]

[80] *Az Ojság*, 1920. december 25. (Ma Nishtana מה נשתנה). A peszáchi széder egyik legikonikusabb pillanata a Ma Nistáná, vagyis a Négy kérdés elhangzása, amelyet hagyományosan az asztalnál ülő legfiatalabb személy mond el. Ez a Maggid rész egyik kiemelt eleme, amely az Egyiptomból való kivonulás történetét meséli el.

[81] *Az Ojság*, 1921. október 1.

[82] *Az Ojság*, 1922. október 28.

[83] *Az Ojság*, 1921. március 20.

4. Liebe Az Ojság! Egyik barátomnak a fia elhagyta ősei vallását. Találkoztam a minap az apával: – Pórul jártam vele. Azt hitte, hogy ha kitér, majd keresztény modora lesz és zsidó esze. – És mi lett? – Zsidó modora lett, és keresztény esze.[84]

5. Budapest nevezetességei. Bazilika. A Lipótváros büszkesége. Már a mostani zsidók ősei is idejártak kikeresztelkedni. Azért is építették olyan közel a Dohány-utcai zsinagógához.[85]

6. Vegyes. ELCSERÉLNÉM karácsonyfa ellenébe ősi izraelita családfámat.[86]

Összefoglaló és kitekintés

Ez a tanulmány a magyar-zsidó humornak a Monarchia, a magyar nemzet és a zsidó közösség életében betöltött funkcióit elemezte. A magyar-zsidó humor a vizsgált időszakban három fontos szerepet látott el: erősítette a Monarchiát, építette a nemzetet és védte a zsidó közösséget. A zsidó humor sajátossága épp az volt, hogy három különböző és egymással gyakran konfliktusban álló érdeket próbált egyszerre kiszolgálni. A birodalmi és a nemzeti projekt csak egy bizonyos pontig volt egymással kompatibilis. A zsidó érdekeknek jobban megfelelt a soknemzetiségű Monarchia, mint a független magyar nemzetállam. De az antiszemitizmus felerősödése a Monarchia nyugati felében gyengítette a magyar zsidók Bécs iránti elkötelezettségét. A politikai antiszemitizmus térnyerése Magyarországon a század utolsó évtizedeiben ugyanakkor több zsidó értelmiségit, különösen a fiatal generációi tagjait idegenítette el a nemzeti gondolattól. A szekularizáció korában ennek az egyre inkább utat vesztett fiatal generációnak egyes tagjai a szocializmusban, 1918 után pedig a kommunizmusban és kis számban a cionizmusban találták meg az elhivatásukat.

A magyar-zsidó humor regisztrálta ezeket a folyamatokat, de nem volt képes megfelelő választ találni a kor dilemmáira, sem pedig a zsidó közösséget érintő legfontosabb kérdésekre. A Monarchia felbomlásával, a Magyar Királyság feldarabolásával a zsidó humor elvesztette politikai funkcióit. A nem magyar anyanyelvű tömegek asszimilációjára épült nagy magyar nemzet álma kártyavárként omlott össze. A nagyjából homogén nemzetállamban a zsidók és szavazataik már nem tudták betölteni a mérleg nyelve szerepét. A háború nemcsak a többnemzetiségű Monarchiának és Magyar Királyságnak vetett véget, hanem a világégés és az azt követő vörös- és fehérterror aláásta a liberális elvekre (a jogi egyenlőségre és a szabad véleménynyilvánításra) épült politikai rendszert is. A zsidó humorban a nemzetépítés 1918-ig egybefonódott a liberális rend védelmével. A már teljesen

[84] *Az Ojság*, 1922. november 11.
[85] *Az Ojság*, 1922. január 7.
[86] *Az Ojság*, 1921. december 10.

ideológiai alapon álló ellenforradalmi rendszer 1921 után viszont súlyos dilemma elé állította a zsidó humoristákat.

A döntés elől, és védve saját életüket, sokan – köztük a magyar-zsidó humor élvonalához tartozó írók, költők, karikaturisták (például Gábor Andor) – emigráltak. A háború előtti időszak jelentős költője, Szép Ernő viszont rövid távollét után hazatért: 1925 után sanzonjaival és kabaréjeleneteivel tovább szórakoztatta a közönséget. Molnár Ferenc a két világháború idejében Amerikában telepedett le és futott be karriert. A magyar kabaré atyja, Nagy Endre és a *Borsszem Jankó* lelke, Molnár Jenő itthon vészelte át a fehérterrort.

A politikai konszolidáció beálltával a magyar-zsidó humor is virágzásnak indult. A Roboz testvérek (Aladár és Imre), Nagy Endre és Salamon Béla kabaré- és színházigazgatók vezetése alatt a könnyű műfaj újra virágzásnak indult. A szakma nagy öregje, Nagy Endre mellett feltűnt mint bemondó Békeffi László, Kellér Dezső, Karinthy Frigyes és Salamon Béla. A már jól ismert kabarészerzők csoportjához csatlakozott Karinthy Frigyes, Rejtő Jenő és a Hacsek és Sajó-jelenetek megalkotója, Vadnai László. A nagyérdeműt a harmincas években olyan fiatal színészek szórakoztatták, mint Kabos Gyula, Gózon Gyula, Komlós Vilmos, Peti Sándor, Kis Manyi és Vaszary Piri. Az operett vesztett népszerűségéből, de az újdonságnak számító film és rádió sok zsidó származású rendezőnek, írónak, művésznek és komikusnak adott új lehetőséget.[87] A Monarchia felbomlásával, a birodalmi piac megszűnésével Budapest és a pesti populáris kultúra kétségkívül vesztett jelentőségéből. De a transznacionális szálak és hálózatok nem tűntek el nyomtalanul: tehetségük mellett a kapcsolati tőkéjüknek is köszönhette több magyar-zsidó színész (Lugosi Béla), filmrendező (Kertész Mihály) és művész Nyugaton a sikereit.[88] A Berlinben és más német egyetemeken tanuló zsidó származású magyar fiatalok szintén támaszkodhattak honfitársaik és a helyi zsidó közösségek segítségére. Többen közülük, például Teller Ede és Szilárd Leó, később Amerikában futottak be karriert.[89]

A vészkorszak idején a zsidó humor (a lengyel és orosz területeken legalábbis) sietett ellátni korábbi funkcióit: a viccek erőt adtak, valamint segítettek úrrá lenni a félelmen, legyőzni a szorongást és felülemelkedni a gyilkosok iránt érzett kisebbségi komplexuson. A szerzők a humor segítségével próbálták ébren tartani a reményt, elűzni a magányt és erősíteni az összetartozás érzését – a közösségi szálakat.[90] A holokausztkori magyar-zsidó humor még nem találta meg a króni-

87 Bános, 2008. 107–134.

88 A legenda szerint Holliwoodban tábla hirdette, hogy „nem elég magyarnak lenni, tehetségesnek is kell lenned".

89 Miller, Michael L.: *Numerus clausus* exiles: Hungarian Jewish students in inter-war Berlin. In: Karady, Victor − Nagy, Peter Tibor (eds.): *The numerus clausus in Hungary. Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Anti-Semitism in Modern Central Europe*. Budapest: Central European University Press, 2012. 206–218

90 Lipman, Steve: *Laughter in Hell: The Use of Humor during the Holocaust.* Northvale, NJ.: Jason Aronson, 1993. Atlani, Aviva: The Ha–Ha Holocaust: Exploring Levity Amidst the Ruins

kását. Az viszont már elmondható, hogy a magyar-zsidó humor kivéreztetése már a német megszállás előtt megkezdődött. A harmincas évek végén és a negyvenes évek elején kiadott zsidótörvények és rendeletek a színházigazgatók, szerzők és színészek százait (többek között Roboz Imrét, Kabos Gyulát, Boross Gézát, Herczeg Jenőt, Komlós Vilmost, Keleti Lászlót, Radó Sándort, Salamon Bélát, Vidor Ferikét és Szenes Ernőt) fosztották meg a megélhetéstől. Azon kevesek, akiknek sikerült megtartani az állásukat, mint például Békeffy László, pálcát törtek a sajtószabadság mellett és – elbocsátásukig – nyíltan tovább kritizálták a rendszert. Több zsidó származású színész, köztük Harmath Imre, Gárdonyi Lajos, Radó Sándor munkaszolgálatosként vesztették el az életüket.[91]

A háború után a borzalmas veszteségek ellenére a zsidó humor hamarosan újjáéledt, és a hatvanas évektől kezdve a színházakban, rádiókabarékban és filmekben megint fontos szerepet kezdett játszani.[92] Azt, hogy a haláltáborokból visszatértek nem veszítették el a humorérzéküket, a Palesztinába, majd Izráelbe kivándorolt magyar zsidók munkássága is bizonyítja. Az izraeli humor, beleértve intézményi keretét (színházakat, kabarékat, vicclapokat és könyveket) ugyanis sokat köszönhet a magyar kivándorlóknak.[93] A zsidó humor újra nyelvet váltott: a jiddis, a német és a magyar nyelv után héberül vagy angolul szólalt meg, megszüntetve-megőrizve ezzel a nemzetépítésben játszott szerepét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ágai Adolf. *Abrincs! 150 jordány viccz*. Budapest: Atheneum, 1879.

Atlani, Aviva: *The Ha-Ha Holocaust: Exploring Levity Amidst the Ruins and Beyond in Testimony, Literature and Film Beyond in Testimony, Literature and Film*. Ph. D. Dissertation, University of Western Ontario, 2014.

Beneš, Jakub S.: *Workers and Nationalism Czech and German Social Democracy in Habsburg Austria, 1890–1918.* Oxford: Oxford University Press, 2016.

Beller, Steven B.: *The Habsburg Monarchy 1815–1918*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Bodó, Béla: The White Terror, Newspapers and the Evolution of Hungarian Anti-Semitism after WWI. *Yad Vashem Studies*, 2006/34. 45–85.

and Beyond in Testimony, Literature and Film. PhD diss., University of Western Ontario, 2014. 21. A humor szerepe a magyar zsidók túlélésében tovabbi kutatást igényel.

91 Bános, 2008. 130–133.

92 Uo. 135–211.

93 Szalai, Anna: *Entertaining between Worlds: Béla Pásztor and his Era.* Tel Aviv: Pastor Publishing LTD., 2018.

Bodó Béla: *Fekete humor és a fehér terror. Erőszak, antiszemitizmus és politikai humor az első világháború utáni Magyarországon.* Budapest: Múlt és Jövő, 2025.

Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai: Magyar élclapok és karikatúrák a XIX. század második felében*. Budapest: Corvina Kiadó, 1983.

Buzinkay, Géza: Budapest Jokes and Comic Weeklies as Mirrors of Cultural Assimilation. In: Bender, Thomas – Schorske, Carl E. (eds.): *Budapest and New York: Studies in Metropolitan Transformation, 1870–1930*. New York: Russell Sage Foundation, 1994. 224–247.

Cohen, Gary: *The Politics of Ethnic Survival: The Germans in Prague*. Purdue University Press, 2000.

Csicseri Bors [Ágai Adolf]: *Ha' szóljék!... Dombszögi* és *bugaci Mokány Berci viselt dolgai mind a kilenc világrészben* és *a hozzájuk kapcsolt vármegyékben.* I–II. Gyoma: Kner Izidor Nyomdája, 1910.

Csillag Máté: *Zsidó anekdoták kincsesháza.* Budapest: Orpheusz Könyvek, 1991.

Csunderlik Péter: *A „vörös farsangtól" a „vörös tatárjárásig". A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalomban*. Budapest: Napvilág, 2019.

Csunderlik Péter: *Egy különleges közép-európai történész. Hanák Péter pályaképe*. Budapest: Napvilág, 2023.

Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció. Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe.* Budapest: Corvina, 2010.

Gay, Peter: *Freud, Jews and Other Germans: Masters and Victims in Modernist Culture*. New York: Oxford University Press, 1979.

Gluck, Mary: *A láthatatlan zsidó Budapest*. Budapest: Múlt és Jövő, 2017.

Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest: Osiris, 2001.

Hanák Péter: A bécsi és a budapesti operett kultúrtörténeti helye. *Budapesti Negyed,* 1997/16–17. 9–30.

Hanebrink, Paul A.: *A Specter Haunting Europe: The Myth of Judeo–Bolshevism.* Harvard: Belknap Press, 2018.

Hernádi Miklós: *A zsidó vicc világképe*. Budapest: Gondolat, 2015.

Janik, Allan – Toulmin, Stephen: *Wittgensteins Wien*. München–Zürich: Serie Piper, 1978.

Jelavich, Peter: *Berlin Cabaret*, Cambridge, MI: Harvard University Press, 1996.

Katz, Jacob: The Identity of Post–Emancipatory Hungarian Jewry. In: Don, Yehuda – Karady, Victor (eds.): *A Social and Economic History of Central European Jewry.* New Brunswick, NJ.: Translation Publishers,1990. 13–31.

Katzburg, Nathaniel: Assimilation in Hungary During the Nineteenth Century: Orthodox Positions. In: Vago, Bela (ed.): *Jewish Assimilation in Modern Times*. Boulder, CO.: Westview Press, 1981. 49–55.

Kertész István: *Gitli* néni tésztája – avagy elmélkedés zsidó viccekről. New York: Ganon Books, 1993.

Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig*. I. *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX században*. Budapest: Múlt és Jövő, 1997.

Komlós Aladár: Ágai Adolf zsidósága. Egy magyar zsidó a múlt században. In: Ágai Adolf: *Az örök zsidó. Régi naplók, életképek (1862–1906)*. Budapest – Jeruzsálem: Múlt és Jövő, 2010. 221–228.

Konrád Miklós: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Budapest: MTA BTK TTI, 2014.

Körner, András: Moritz Gottlieb Saphir. A Modern Zsidó Humor Úttörője. *Szombat*, 2024. augusztus 17. https://www.szombat.org/tortenelem/moritz-gottlieb-saphir-a-modern-zsido-humor (Utolsó letöltés: 2026.junius 21.)

Köves József: *A zsidó humor aranykönyve*. Budapest: K.u.K Kiadó, 2003.

Kőbányai János: *A magyar-zsidó irodalom története. Kivirágzás és kiszántás*. Budapest: Múlt és Jövő, 2012.

Kőbányai János: *Szétszálazás és újraszövés. A* Múlt és Jövő*, a* Nyugat *és a modern zsidó kultúra megteremtése*. Budapest: Osiris, 2014.

Lipman, Steve: *Laughter in Hell: The Use of Humor during the Holocaust.* Northvale, NJ.: Jason Aronson, 1993.

McCagg Jr O., William: The Jewish Position in Central Europe: A Structural Study of Jewry at Vienna, Budapest and Prague. In: Don, Yehuda and Karady, Victor (eds.): *A Social and Economic History of Central European Jewry*. New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1990. 47–81.

Miller, Michael L. *Numerus clausus* exiles: Hungarian Jewish students in inter-war Berlin. In: Karady, Victor and Nagy, Peter Tibor (eds.): *The numerus clausus in Hungary. Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Anti-Semitism in Modern Central Europe*. Budapest: Central European University Press, 2012.206-218

Mindess, Harvey: *Laughter & Liberation*. New Brunswick, NJ.: Transaction Publishers, 2011.

Mohácsi Jenő: *Hegedű és koldusbot. Rózsavölgyi Márk életének regénye*. Budapest: Múlt és Jövő, 2024.

Nagy Endre: *Egy város regénye. A kabaré regénye*. Budapest: Magvető Kiadó, 1958.

Nemes, Robert: *Once and Future Budapest*. DeKalb, Illinois: Northern Illinois University Press, 2005.

Patai, Raphael: Introduction: Jewish Humor – A Survey and Program, In: Ziv, Avner – Zaidman, Anat (eds.): *Semites and Stereotypes: Characteristics of Jewish Humor*. Westport, Connecticut – London: Greenwood Press, 1993. XIII–XIX.

Romsics Ignác: *Magyarország a huszadik században*. Budapest: Osiris, 2010.

Schwara, Desanka: *Humor und Toleranz. Ostjüdische Anekdoten als historische Quelle.* Köln: Böhlau Verlag, 1996.

Silber, Michael K.: The entrance of Jews into Hungarian society in in Vormärz: the case of the "Casinos". In: Frankel, Jonathan – Zipperstein, Steven J. (eds.): *Assimilation and Community: The Jews in nineteenth-century Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 282–323.

Szalai, Anna: *Entertaining between Worlds: Béla Pásztor and his Era.* Tel Aviv: Pastor Publishing LTD, 2018.

Tamás Ágnes: *Nemzetiségek görbe tükörben*. *19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*. Pozsony: Kalligram, 2014.

Telushkin, Joseph: *Jewish Humor: What the Best Jewish Jokes Say About the Jews*. New York: William Morrow and Company, 1992.

Ther, Philipp: *Der Klang der Monarchie: Eine musikalische Geschichte des Habsburgerreiches*. Berlin: Surkampf, 2025.

Vörös Boldizsár: „A rabbi tehát elmegy Kunfi közoktatásügyi népbiztoshoz."

Zsidó figurák a Magyarországi Tanácsköztársaságról szóló 1919-es viccekben. *Szombat,* 2009/3. 16–19.

Vörös Kati: Judapesti buleváron. A „zsidó" fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében. *Médiakutató*, 2003/1. 19–43.

Ziv, Avner: Psycho–social Aspects of Jewish Humor in Israel and in the Diaspora. In: Id. (ed.): *Jewish Humor*: *Classics in Communication and Mass Culture.* New Jersey: Transaction Publishers, 1997. 47–71.

Zweig, Stefan: *Die Welt von Gestern: Erinnerungen eines Europäers – Das goldene Zeitalter der Sicherheit*. München: Anaconda, 2024.